

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2022-02/005-016

УДК (UDC) 930.85 : 257.2-444 (477) "15/17"

ЗНАЧЕННЯ ПЕРЕЖИТКІВ ЯЗИЧНИЦТВА В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ ТА РЕГУЛОВАННІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Юлія Литвиновська

магістр історії, викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна
e-mail:

litvinovskaya.juliya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9922-5549>

У статті розглянуто вплив пережитків язичництва на такі аспекти духовного та соціального життя запорозького козацтва, як характерництво та правове регулювання суспільних відносин козаків. Вплив давніх вірувань можна простежити на прикладах віри в те, що козаки-характерники наділені надприродними здібностями, містифікації їх образів. Щодо правового регулювання на Січі, то тут відзначено, що значну роль у козацькому суді відіграє звичаєве право, яке з давніх часів зазнавало впливу пережитків язичницького минулого. Тож попри загальновідомі факти, що домінуючим у житті Запорозької Січі було християнство, в статті наведені аргументи, які свідчать про те, що вагоме значення все ж відігравали народні традиції, які беруть початок в язичницькому минулому.

Ключові слова: язичництво, козаки, характерництво, козацьке право, християнська церква

THE IMPORTANCE OF THE REMNANTS OF PAGANISM IN SPIRITUAL CULTURE AND REGULATION OF PUBLIC RELATIONS OF THE ZAPOROZHYA SICH

Yuliia Lytvynovska

Master of history, Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine
e-mail:

litvinovskaya.juliya@gmail.com

In this article the author considers the influence of pagan beliefs on culture, spiritual life and legal regulation of the Zaporozhian Sich. It is a well-known fact that the Cossacks were Orthodox, but some aspects of their lives were significantly influenced by the remnants of the so-called "ancient" beliefs that have been passed down from the people for many generations.

Therefore, the article pays considerable attention to the description of the culture of characterization and Cossack law,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9922-5549>

it would seem that these aspects of life have nothing in common, but it is on their example that the author shows the influence of pagan traditions. After all, the Orthodox Church itself accused the characters of sorcery, because their image was often mystified by the people, the characters were endowed with extraordinary abilities, such as the ability to reincarnate, heal, not breathe underwater, not to die from ordinary weapons. It is said that such extraordinary abilities were given to them by the forces of nature and were often associated with magic.

Another aspect of the social life of the Cossacks were the legal norms governing relations. Undoubtedly, the influence of both neighboring states and the Christian religion had a significant effect on the Cossack courts, but in some situations the influence of customary law is clearly felt. Cossack courts are known for the cruelty of their sentences, and in many cases the perpetrators atoned for their guilt with blood, as this was considered just retribution. Trials also took place mostly not according to written laws, but according to customs passed down from generation to generation and even often took the form of proverbs.

The author presents the opinions of various scholars on the religious influence on the daily life of the Zaporozhian Sich. Proponents of the traditional school rule out paganism, relying solely on the fact that the Cossacks were officially Orthodox Christians and well-known defenders of the church. However, there are a number of other opinions, such as proponents of ethnohistoricism, who argue that many Cossack traditions are transformations of pagan rites that have indeed changed as a result of the influence of Christianity and foreign states influenced by Ukrainian lands. Of course, this trend does not have enough official documentary sources, but it is now becoming widespread in online communities among history buffs.

Keywords:

paganism, Cossacks, characterization, Cossack law, Christian church

Литвиновська Ю. (2022).

Значення пережитків
язичництва в духовній культурі
та регулюванні суспільних
відносин Запорозької Січі.
Консенсус, (2), 5-16.

URL:

<https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/12>

Загальноприйнятою є думка, що запорозьке козацтво завжди, керуючись християнською ідеологією, було зразком дотримання православ'я, усіх його догм і

принципів. На користь цього свідчать усім відомі факти про те, що козацтво протягом періоду свого існування завжди було заступником православної церкви на українських землях і нерідко саме стійка позиція запорожців була перепоною для Речі Посполитої в її намаганнях нав'язування католицизму чи унії. Та й взагалі, релігійний гніт часто ставав причиною збройних виступів козацтва. В оцінці угоди 1654 року в російській історіографії з'явилася низка думок, що це було возз'єднання «братніх» народів, пов'язаних, насамперед, спільною православною вірою. Загальновідомим є й те, що православні звичаї були невід'ємною частиною культури Запорозької Січі, наприклад прийняття особи до лав козацтва за умови, що той вірує в Бога, обряд виборів кошового отамана, шана до релігійних свят і в цілому моральні засади, на яких ґрунтувалося життя січовиків.

Проте з тих же джерел, нам відомі такі факти про запорозьке козацтво, як забобонність, віра у злих духів, споріднених з природою, явище характерництва, яке по суті ґрунтується на наділених людині надзвичайними силами і має неабияку основу містицизму. Ще одним таким фактом є система покарань і судочинства в козацькому війську, що ґрунтується, у першу чергу, на засадах звичаєвого права. Усе вище перераховане свідчить про те, що в культурі православного козацтва все ж не останнє місце займали пережитки язичництва. Тож, дійсно, якщо розглянути низку джерел про витоки козацтва, проаналізувати його ідеологію, звичаї, діяльність у походах і певні аспекти повсякденного життя, можна знайти масу доказів на користь того, що в культурі та житті заступників православ'я вагому роль все ж посідали пережитки язичництва. Тому в даній статті хочеться проаналізувати такі різнопланові сторони суспільного життя козацтва, як явище характерництва та правові норми Січі, показати вплив на них первісних вірувань, а також описати язичницьке підґрунтя козацького суду та системи покарань на Січі, які, в першу чергу, ґрунтувалися не на «християнському милосерді», а на так званій «справедливій відплаті».

На тему формування козацьких суспільних традицій і права та впливу на них стародавніх вірувань є низка важливих праць дослідників історії Запорозької Січі, серед яких: Н. Атаманова¹, М. Бедрій², І. Бойко³, І. Грозовський⁴, О. Гуржій⁵, А. Лазаревський⁶ та ін.

Аналізуючи їхні праці можна дійти висновків, що козацьке право не могло утворитися виключно на основі правовідносин нового суспільного стану, а, навпаки,

¹ Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 30 (1). С. 7–10.

² Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.

³ Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.). Київ: Атіка, 2012. 348 с.

⁴ Грозовський І. Козацьке право. *Право України*. 1997. № 6. С. 76–80.

⁵ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арій, 2012. 464 с.

⁶ Лазаревський А. Малоросійские посполите крестьяне (1648–1783 гг.). Київ, 1908. 108 с.

мало глибоке історичне коріння і є рецепцією норм звичаєвого права. Тому не випадково в історіографії виділяють три домінуючих чинники утворення норм козацького суспільного життя: спадкування давніших традицій українського народу; формування нових норм на основі особливостей козацького життя, які відображали дух свободи, демократії у поєднанні з військовою дисципліною; та вплив звичаєво-правових норм інших народів.

Щодо впливу пережитків «старої» релігії на духовне життя запорожців велике значення мають розвідки і дослідження В. Антоновича⁷ та І. Огієнка⁸. Необхідно також зазначити, що в історичних курсах Д. Дорошенка⁹ та І. Крип'якевича¹⁰ значне місце відведено саме характеристичі духовної культури та світогляду козацької України. Цінні матеріали про формування традицій козацького життя можна знайти в колективній роботі Ю. Мицика, С. Плохія та І. Стороженка¹¹.

Метою статті є аналіз значення пережитків язичництва в духовній культурі та регулюванні суспільних відносин Запорозької Січі.

На початку, хотілося б описати вплив стародавніх народних вірувань на таку цікаву частину історії козацтва, як образ характерника, якому відведена значна роль в культурній спадщині Січі. Дана тема широко розглядається у вітчизняному інформаційному просторі у доволі різноманітних ракурсах: це і художні твори, образотворче мистецтво, публікації у наукових джерелах, засобах масової інформації, фольклорі і, навіть, у сучасних комп'ютерних іграх. Більшість джерел приписують характерникам як реальні, так і міфологічні риси, тим самим створюючи образ-легенду. До характерників відносили тих осіб з числа козацтва, які мали певні магічні здібності на кшталт передбачення, впливу на свідомість інших людей, заклинання природних стихій та тварин, або, навіть, можливість прийняти інший візуальний образ. Також, за легендами, вони могли лікувати поранених та мали надзвичайно високий рівень фізичної підготовки.

Офіційна церква ж у свою чергу звинувачувала характерників у чорнокнижництві, проте, зважаючи на демократичний устрій на Запорозькій Січі, характерництво не тільки не переслідувалося, а, навпаки, набуло популярності. Звичайні козаки їх обожнювали і прагнули бути подібними, народ оспівував у легендах, думах, зображав на картинах. Міфологізована сторона образу козака-характерника заснована на основі інформації з фольклорних джерел, свідчень

⁷ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.

⁸ Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. Іст.-реліг. моногр. Київ: Обереги, 1992. 424 с.

⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (Від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. 349 с.

¹⁰ Крип'якевич І. Історія козащини для народа і молоді. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої!», 1922. 75 с.

¹¹ Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.

очевидців, легенд і переказів. У деяких джерелах про характерників описуються і такі здібності, як вміння зупиняти кровотечі, заговорювати біль, ловити кулі голими руками, ходити по вогню і воді, годинами не дихати під водою, набувати стану невидимої матерії, навіть бути у декількох місцях одночасно тощо. Усе це разом узятє викликало панічний жах у ворогів. Сучасники вірили, що характерника можливо вбити виключно срібною кулею прямим попаданням в серце. За переказами, саме характерники найчастіше першими вступали в бій. Згідно з фольклорними джерелами, найвідоміші козацькі отамани, гетьмани і полковники були характерниками. До таких відносять Самійла Кішку, Івана Підкову, Дмитра Байду-Вишневецького, Северина Наливайко, Петра Сагайдачного, Дмитра Нечая, Максима Кривоноса. Та найлегендарніша постать серед характерників – Іван Сірко.

Більшість писемних джерел про характерників створено тільки у XIX ст., проте зрозуміло, що саме це явище досить давнє, а перші згадки зустрічаються ще в літописах, які відносяться до другої половини XVI ст. До створення легендарного образу характерника причетні низка відомих дослідників. Звісно, це Дмитро Яворницький – історик, археолог, етнограф, якому належить праця «Історію запорозьких козаків». У цій праці автор писав про характерників: «...котрих ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Вони, «характерники», могли відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині чи рогажі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків...»¹².

Також цікавим джерелом є роман «Чайковський», написаний вихідцем із козацького роду письменником Євгеном Гребінкою на основі родинних переказів. Проте даний автор вже бачить характерництво крізь призму володіння стародавніми лицарськими традиціями¹³. Згадували характерників у своїх творах і Пантелеймон Куліш («Чорна рада»)¹⁴, Тарас Шевченко («Хустина»)¹⁵, Адріан Кащенко («Запорозька слава»)¹⁶.

Цікавими також є розвідки Тараса Каляндрука, який описує історію та розвиток духовної культури козацьких характерників. На думку дослідника «місією характерників було зберегти душу українського народу»¹⁷. Тарас Каляндрук детально описує давні українські бойові мистецтва, якими вправно володіли характерники, історію, філософію та психологію козацького бойового лицарського духу.

Проаналізувавши інформацію з різнопланових джерел дійсно можна говорити, що характерників завжди оточував ореол містичності. У цьому контексті

¹² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у трьох томах. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 393.

¹³ Гребінка Є. Чайковський. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1980. С. 64.

¹⁴ Куліш П. Чорна рада: роман. Харків: Фоліо, 2006. С. 187.

¹⁵ Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 56–57.

¹⁶ Кащенко А.Ф. Запорозька слава. Нью Йорк: New York Sichowy bazar .1900. 88 с.

¹⁷ Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. Львів: Піраміда. С. 28–34.

надзвичайно цікавим є науковий дискурс з умовною назвою «етноісторичний», який ґрунтується на вірі у прадавнє коріння характерництва. Представники даного дискурсу наголошують на ідеях взаємозв'язку характерництва та арійської спадщини України і дохристиянськими волхвами-характерниками. Етноісторичний дискурс зараз набуває все більшого поширення у сучасному медіа просторі, наприклад на популярних просвітницьких інтернет-порталах, які популяризують вітчизняну історію й культуру.

Згідно з прихильниками «етноісторизму» українці є нащадками арійських племен, які перебували у Причорноморському ареалі, з якого надалі розселилися по Європі й Азії. Слов'янська язичницька релігія, яка, до речі, ще недостатньо досліджена і має чимало «білих плям», має спільні ідеї з індійськими Ведами. Санскритський корінь, який зафіксований у назві Вед, входить до слова «відун» і означає «відати», «знати». Проводяться паралелі між воїнами-кшатріями у арійській традиції і воїнами-козаками Запорозької доби. Неодмінною відзнакою арійських воїнів-кшатріїв був чупер, або, як його іноді називали, «коса» – пасмо волосся, що виростало з маківки голови (звідси – «косак»). Носіння чуприни означало приналежність до касты воїнів-кшатріїв. У козаків ця особлива зачіска по простонародному називається «оселедець». Дана зачіска є сакральним символом безпосереднього єднання з вищими духовними силами. Деякі суб'єкти комунікацій у системі взаємозв'язку між кшатріями-арійцями і козаками виділяють місце волхвам. Прихильники даної течії вважають, що волхви були хранителями ведичних знань. У довіднику давньоукраїнської міфології їм дано наступне визначення: «Волхви – це давньоукраїнські жерці, служителі язичницького релігійного культу. Носії стародавньої духовності і культури, народної медицини, знань з ряду природничих наук тощо»¹⁸.

Сьогодні тема характерництва є надзвичайно популярною в українському суспільстві, доказом чому виступає значна кількість сайтів, порталів і груп у соціальних мережах, що мають тисячі підписників. Серед аудиторії – особи, що цікавляться історією та прагнуть єднання з духовною спадщиною народу. Популярною на таких сайтах є думка про істинність язичницької віри, дослідження богів слов'янського пантеону, духовне та фізичне самовдосконалення згідно з її канонами (загартування, фізичні вправи, возз'єднання з силами природи тощо). Важливо, що дана культура базується саме на міксі знань про язичницьке минуле народу та період існування характерників, які все більше пов'язують між собою, протиставляючи культурі християнства.

Іншим аспектом життя запорозького козацтва, в якому можна простежити вплив давніших вірувань була система судочинства, яка багато чого запозичала від

¹⁸ Ярох А.І. Тема козаків-характерників в українському інформаційному просторі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Соціальні комунікації. 2012. № 1027. Вип. 4.

звичаєвого права. Щоб детальніше описати даний вплив, розглянемо процес формування законодавства в хронологічній послідовності.

Ще віддавна люди у своєму житті керувалися певними соціальними нормами, що ґрунтувалися на дотриманні релігійних та культурних звичаїв, відомих ще з додержавного періоду. Таким чином їх можна називати первісним правом.

Правовий звичай вважається першою історичною формою права, має домінуюче значення від початку творення правової системи. Усі давні суспільства проживали, керуючись звичаєвим правом, яке виступало засобом регулювання соціальних взаємодій. Починаючи з часів рабовласницького та ранньофеодального суспільства звичаєве право дійсно було домінуючим, не маючи собі вагомих альтернатив. Майже в кожній давній цивілізації відомий звичай кровної помсти. Щодо законодавства на українських землях, то вперше кровна помста офіційно згадана в Руській правді, проте з часом її було замінено грошовою карою, хоч і не повністю. Це вже є фактом підтвердження існування обрядів відповідним звичаєвому праву. Після цього вже починається тисячолітній період одночасного існування звичаєвого язичницького права поруч з кодифікованими системами державного християнського.

Навіть в період після розпаду Русі, коли українські землі перебували під владою сусідніх держав, які нав'язували своє законодавство, звичаєве право все одно не припиняло функціонувати. Давньоукраїнська звичаєва культура поєднала в собі найяскравіші риси саме богобоязкого ставлення людини до канонів права, яке регулюється законами природи і Всесвіту.

Тут уже починається мова про так званій «Вселенський» закон, який здавна займав вагоме місце у світогляді наших предків. На початку християнство було нам чужим і нав'язаним проти волі. Тож на початковому етапі воно лише вносило морально-правову дезорієнтацію, а часом і роздвоєння національної психіки, але сам «закон» нікуди так і не подівся, продовжуючи впливати на свідомість і соціальні відносини¹⁹.

Норми саме народного, не державного, права дійшли до нас здебільшого у вигляді усних переказів, оповідок, приказок, а також символів. Наприклад, «Немає краю без свого звичаю» або ж «Звичай – це другий закон». Фольклорні джерела дають можливість науково реконструювати нормативний характер правових звичаїв і простежити їх еволюцію.

У ті часи величезною владою наділялися сільські волхви, які повинні були володіти знаннями про всі обряди, заговори, ритуальні пісні. Волхви вираховували календарні строки усіх магічних дійств, знали цілющі властивості трав. Враховуючи всі покладені на нього функції, то за сукупність знань, волхва можна порівняти з

¹⁹ Кочошко Ф.І. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. Судово-психологічна експертиза. *Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці*: Електронний журнал. Київ. 2018. № 6. URL: <http://expert-nazarov.com/nomera/846-2018-6-17>

сучасним професора етнографії. Тільки давні чаклуни отримували інформацію здебільшого від своїх попередників-наставників. Без неперервної спадщини поколінь не можна уявити собі тисячолітню традиційність усіх різновидів східнослов'янського фольклору²⁰.

І тут важливим моментом є те, що коли народ не знаходив відповіді на якесь питання у писаному законодавстві, то завжди зверталися до звичаєвого права. Перші кодекси були офіційним викладом давніх звичаїв, хоча чіткої систематизації, через ряд об'єктивних причин, звичаєве право так і не набуло.

Тож, мабуть, без перебільшення, здебільшого виключно на законах звичаєвого права, утворена велика кількість правових звичаїв і склала козацьке право. Не маючи письмових джерел, козацтво пропонувало за будь-яких обставин опиратися на звичаєве право та здоровий глузд. Найбільш адекватні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними нормами. Козацьке право і судочинство утворювалося та закріплювалося самим буденним життям, не маючи штучних регламентацій, тому не було набором обов'язкових норм, а скоріше гнучкою моделлю правової поведінки, яка доцільна до норм тогочасних релігії й моралі. Найважливішим критерієм було практичне значення для забезпечення сталого порядку серед козаків.

Основою звичаєвого права козаків була рівність усіх соціальних груп при визначенні міри покарань, а також їх жорстокість і незворотність. Характерними рисами козацького права були обрядовість, консерватизм, відсутність спеціальних галузей.

Козацьке право передбачало закони, які регулювали козацьке самоврядування та устрій, військові та рицарські традиції, організацію судочинства тощо.

Колективна воля козацтва здійснювалася шляхом проведення загальної військової ради. Яка, будучи органом прямого волевиявлення всіх її представників, функціонувала у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорізького, всіх членів козацької спільноти. Рішення на раді приймалися не шляхом підрахунку голосів, а за переважаючого кількості вигуків учасників зібрання, які таким чином схвалювали або відхиляли певне рішення. Право голосу мали виключно козаки, ради проводилися гласно і відкрито, так само і відбувалися голосування²¹.

Рішення рад несло обов'язковий характер для виконання всіма представникам загалу. Кошовий отаман наділявся вищою виконавчою та судовою владою. Проте його дії жорстко контролювалися усіма козаками, які у випадку невдоволення могли на загальній раді скинути його та, навіть, стратити. Традиційною стає й практика виборності всіх старшинських посад, які обиралися також на період кошового і разом з ним могли бути скинуті.

²⁰ Рыбаков Б. Язычество древней Руси. Москва: Наука, 1988. С. 187–190.

²¹ Толкачова Н. Звичаєве право України: особливості розвитку. *Юридичні науки*. 2010. № 85. С. 65.

Проти злочинців, які порушували козацькі норми і розхищували уставлені звичаї життя, гетьманом та кошовими отаманами застосовувалися доволі жорстокі міри покарання. Найтяжчими злочинами були порушення військової дисципліни, зрада побратимів та посягання на майно товариства. Такі злочини каралися дійсно кровно, і по законам справедливості, на думку січовиків, а саме: повішенням на гаку під ребро, розстрілом, втопленням тощо. Найстрашнішим було покарання за вбивство свого товариша. Зловмисника закопували у землю заживо наступним чином: вбивцю клали до ями живим разом із убитим і обох засипали землею. У випадках затруднення у прийнятті рішень судді зверталися за порадою до кошового та інших старшин²².

Спільнота ретельно слідкувала за дотриманням основ січової організації й карала їх порушників, які вносили хаос в традиції самостійного існування Січі. Саме жорстокі покарання змушували запорожців утримуватися від порушення встановлених на Січі норм. Проте, прийнято було вважати, що сурові покарання, які часто мали характер фізичної розправи, були справедливими і страх перед ними запобігав злочинності серед членів товариства. Інтереси козацької спільноти домінували над інтересами особистими.

Щодо дослідження теми впливу звичаєвого права на козацькі закони, важливу інформацію подають в своїх працях Володимир Супруненко²³ та Віталій Щербак²⁴. З досліджень вищезгаданих авторів можна зробити висновок, що творцем звичаєво-правових норм був безпосередньо український народ, який захищав і розвивав їх навіть в обставинах колонізації сусідніми державами.

Характерною рисою для звичаєво-правових норм була усна форма. Учасники копного судочинства надзвичайно рідко посилалися на статті законодавчих актів, а домінуючу роль відігравали норми козацького звичаєвого права. Не маючи письмової форми, їх запам'ятовуванню сприяло те, що вони мали влучне та яскраве звучання. Результатом цього було те, що вони ставали усталеними й узгодженими словесними юридичними формулюваннями, тобто народними приказками, які знала переважна більшість населення і могли їх безперешкодно застосувати, щоб захистити свої права на засіданнях копних судів. Як приклади таких приказок можна навести: «невихід завжди платить шкоду», «винного двома батогами не б'ють», «краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули», «за ґрунтом і право іде» тощо²⁵.

Отже, можна дійти висновків, що норми козацького звичаєвого права часто

²² Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского. Одеса, 1846. Ч. 1. С. 237.

²³ Супруненко В.П. Запорожская вольница: боевое искусство, обычаи и быт низового козачьего товарищества. Запорожье: Дикое поле, 2012. 312 с.

²⁴ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: КМ Academia, 2000. 300 с.

²⁵ Яковлів А. Українське право. Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича; упор. С.В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult.htm>

набували форми народних приказок, які передавалися поколіннями і поширювалися на значних територіях. Навіть попри багатовікову залежність українських земель від інших держав, народне звичаєве право зберігало свою національну ідентичність.

Ще однією рисою, яка пов'язує козацьке право з язичницьким ритуалами, була його своєрідна обрядовість: майже кожний процесуальний акт мав свої обряди-символи. У звичаєвому праві яскраво простежуються початки колективності, публічності: усі судові вироки виносилися і втілювалися привселюдно. У процесі розвитку офіційного законодавства звичаєве право поступово нівелювалося в громадському житті, проте його корені в народній свідомості були настільки глибокими, що з ними уряд мусив рахуватися навіть після судової реформи 1864 року. Найміцнішими звичаєві норми виявилися ті, де народ дотримувався «подлуг старожитних и старейших обычаев».

Таким чином, норми козацького звичаєвого права можна вважати такими, що найбільше передають риси національної свідомості. Це підтверджує тезу про значний вплив язичницьких пережитків на регулювання суспільних відносин. Загальновідомим є факт приналежності козацтва до православної церкви, яка багато в чому суттєво впливала на повсякденне життя, політику та військову діяльність запорожців. Православні традиції та свята посідали важливе місце в козацькій духовній культурі, оскільки запорожці завжди виражали глибоку шану своїй вірі, будучи її покровителями і заступниками. Проте в багатьох аспектах козацького повсякденного життя та духовності все ж відчувається вплив народних традицій, що передаючись з покоління в покоління, корінням своїм з епохи язичництва.

За язичницькими переконаннями вважалося почесним померти на полі бою, адже за віруваннями такий воїн отримував від богів друге життя і ставав могутнішим у наступних битвах. За християнською ж релігією, не маючи другого життя після загибелі, воїн боявся смерті, що яскраво проявлялося в битві, впливаючи на її результат. Проте, згідно з народними переказами та історичними джерелами, козаки здебільшого проявляли саме сміливість в бою, нібито, не боячись смерті. Багато прихильників стародавніх вірувань звинувачують християнство в тому, що воно упокорює свідомість людини, примушує терпіти ганьбу, здирництво, грабїж, потурання людської гідності. Замість свідомої боротьби за свої права, якою і вирізнялися в першу чергу козаки, християнська релігія переконує коритися долі і мовчки жити з кривдою, покладаючись на порятунок Бога. Козацтво дійсно шанувало Бога, проте покладалися здебільшого на власну зброю.

Якщо думати прагматично, то військова справа взагалі несумісна з християнською релігією, адже воїни свідомо порушують біблійну заповідь «не убий». Козаки порушували цю «заповідь» настільки часто, що за християнськими канонами усі без винятку мали бути відлучені від церкви, якби не виступали її захисниками від наступу католицизму. У цьому контексті їх діяльності, а саме захисту Батьківщини шляхом збройної боротьби, дійсно більш відповідають канони дохристиянських вірувань.

Саме на прикладах характерництва та козацького права, які здавалося б, не мають нічого спільного, у цій статті хотілося показати вплив традицій язичництва. Адже сама православна церква звинувачувала характерників у чорнокнижництві, оскільки їх образ нерідко містифікувався в народі, характерників наділяли надзвичайними здібностями, таким як вміння перевтілюватися, зіплювати, не дихати під водою, не помирати від звичайної зброї. В народі говорили, що такі надзвичайні здібності даровані їм силами природи і часто пов'язували з магією.

Іншим аспектом соціального життя козаків були правові норми регулювання взаємовідносин. Без сумнівів на козацьких судах суттєво позначився вплив і сусідніх держав, і християнської релігії, проте в деяких ситуаціях яскраво відчувається саме вплив звичаєвого права. Козацькі суди відомі жорстокістю своїх вироків, в багатьох випадках зловмисники спокутували провину саме кров'ю, адже це вважалося справедливою відплатою. Суди також відбувалися здебільшого не за писаними законами, а за звичаями, що передавалися з покоління в покоління і, навіть, часто набували форми приказок.

Звісно переважна більшість дослідників Запорозької Січі сходяться на виключно домінуючій ролі православної церкви в житті козацтва. Проте існує й низка інших думок, наприклад, прихильники течії «етноісторизму», які переконують, що багато козацьких традицій є трансформацією язичницьких обрядів, які дійсно зазнали змін в результаті впливу християнства та іноземних держав під впливом яких перебували українські землі. Дана течія звісно має недостатню кількість офіційних документальних джерел, проте зараз набуває значного поширення в інтернет-спільнотах серед прихильників історії, тому також має права на висвітлення.

REFERENCES

- Antonovych V. Pro kozatski chasy na Ukraini. Kyiv: Dnipro, 1991. 238 s.
- Kashchenko A.F. Zaporozka slava. Niu York: New York: Sichowy bazar, 1900. 88 s.
- Bedrii M. Kopni sudy na ukrainskykh zemliakh u XIV-XVIII st.: istoryko-pravove doslidjennia. Lviv: Halytskyi drukar, 2014. 264 s.
- Boiko I.Y. Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX-XX st.). Kyiv: Atika, 2012. 348 s.
- Doroshenko D. Narys istorii Ukrainy v 2-kh tomakh. Tom II (Vid polovyny XVII stolittia). Kyiv: Hlobus, 1992. 349 s.
- Hrebinka Ye. Chaikovskiy. Vybrani tvory. Kyiv: Dnipro.1980. 115 s.
- Hrozovskiy I. Kozatske pravo. Pravo Ukrainy. 1997. № 6. S. 76-80.
- Hurzhii O.I., Chukhlib T.V. Istorii kozatstva. Derzhava-viisko-bytvy. Kyiv: Arii, 2012. 464 s.
- Krypiakevych I. Istorii kozachchyny dlia naroda i molodi. Lviv: Nakladom fondu «Uchitiesia, braty moi!». 1922. 75 s.
- Istoryko-pravove pidgruntia pravovoho poriadku doby Zaporozkoi Sichi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Pravo. 2015. Vyp. 30 (1). S. 7-10.
- Kaliandruk T. Zahadky kozatskykh kharakternykh. Lviv: Piramida. 288 s.
- Kokoshko F.I. Istoryko-pravovy aspekt rozvytku zvychaevoho prava. Sudovo-psykholohichna ekspertyza. *Zastosuvannia polihrafa ta spetsialnykh znan v yurydychnii praktytsi*. Elektronnii zhurnal. Kyiv. 2018. № 6. URL: <http://expert-nazarov.com/nomera/846-2018-6-17>

- Kulish P. Chorna rada: roman. Kharkiv: Folio, 2006. 287 s.
- Lazarevskii A. Malorosyiskye pospolyte krestiane (1648–1783 hh.) Kiev, 1908. 108 s.
- Mytsyk Yu.A., Plokhii S.M., Storozhenko I.S. Yak kozaky voiuvaly: Istorychni rozpovidi pro zaporizke kozatstvo. Dnipropetrovsk: Promin, 1990. 302 s.
- Ohiienko I. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu. Ist.-relih. monohr. Kyiv: Oberehy, 1992. 424 s.
- Rybakov B. Yazychestvo drevnei Rusy. Moskva: Nauka, 1988. 782 s.
- Shcherbak V.O. Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. Kyiv: KM Academia, 2000. 300 s.
- Skalkovskiy A. Ystoryia Novoi Sechy, ili posledneho kosha Zaporozhskoho. Odesa, 1846. Ch. 1. 370 s.
- Suprunenko V.P. Zaporozhskaiia volnytsa: boevoe yskusstvo, obychai y byt nyzovoho kozacheho tovaryshchestva. Zaporozhe: Dykoe pole, 2012. 312 s.
- Shevchenko Taras. Zibrannia tvoriv: U 6 t. Kyiv, 2003. T. 2: Poeziia 1847–1861. 590 s.
- Tolkachova N. Zvychaieie pravo Ukrainy: osoblyvosti rozvytku. *Yurydychni nauky*. 2010. № 85. S. 65.
- Yakovliv A. Ukrainske pravo . Ukrainska kultura. Lektsii za red. D. Antonovycha. Upor. S.V. Ulianovska. Kyiv: Lybid, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult.htm>
- Yarokh A.I. Tema kozakiv-kharakternykh v ukrainskomu informatsiinomu prostori. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. Serii: Sotsialni komunikazii. 2012. № 1027. Vyp. 4.
- Yavornytskyi D I. Istoriia zaporozkykh kozakiv: u trokh tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1990. T. 1. 580 s.